

Козловець М. А.,
доктор філософських наук, професор,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка

МЕНТАЛЬНІСТЬ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Глобалізація, масштабне розширення людської діяльності, універсалізація структур і технологій, поява світової комп'ютерної мережі, стандартизація споживання і т. ін. перебувають в тісному онтологічному зв'язку з ментальністю – мисленнєвим і чуттєво-емоційним інструментарієм осмислення індивідом, соціальною групою, нацією всієї повноти навколишньої дійсності. Сьогодні у фокус гуманітарного знання попадає широкий комплекс питань ментального буття людини в умовах глобальної реальності та стрімких змін, нових типів комунікації.

У «Тлумачному словнику основних філософських термінів» ментальність визначається як поняття, що фіксує порівняно сталі особливості інтелектуальних станів, процесів та утворень певного народу, соціальної спільноти або особистості. За змістом ментальність є стійкою сукупністю (системою) певних змістово-тематичних, смислових, ціннісних орієнтацій та логічно-символічних засобів мислення (понять, образів, ідей), яка виражає спосіб світосприйняття. Ментальність властива різним епохам, типам культури, етносам, категоріям людей тощо [1, с. 97].

Ментальність як сукупність сформованих особливостей світовідчуття, світорозуміння та світоперетворення певної спільноти (нації) та її окремих представників містить в собі образи й уявлення, які ґрунтуються на системі ціннісних орієнтацій та вироблених історично патернів поведінки, на особливостях практичної діяльності людей. Певні ментальні установки та поведінкові реакції, емоційні особливості сформувалися у кожного народу в особливий спосіб під впливом низки чинників (історичного досвіду поразок та перемог, природно-кліматичних та геополітичних умов та ін.). Їхня зміна детермінує і певну еволюцію ментальних рис.

Ментальність є досить консервативною і не може змінитися протягом життя одного або кількох поколінь, за винятком впливу значних суспільних потрясінь, кризових явищ. Як зазначає М. Юрій, «саме ментальність долає історичні епохи, зберігає генетичний код нації, доносить до нас голос «духовного універсуму», допомагає зрозуміти сутність ідентичності, законо-

мірності розвитку культури, побутових традицій, суспільної моралі» [2, с. 588].

Оскільки способи практичної діяльності та творчості унікальні у кожного народу, то протягом історії його існування (від найдавніших часів до сьогодення) вони у поєднанні з іншими чинниками витворюють неповторну парадигму психологічних характеристик («душевний склад»), яка відображає загальну сукупність особливостей духовного світу певних соціальних груп, народу загалом, і виступає інтегральною ознакою народу. Будучи унікальною та неповторною, сформованою історично в певній спільноті на певній території, ментальність кожного народу водночас містить в собі й загальнолюдські цінності [3, с. 46].

На глобальному рівні ментальні відмінності між різними народами, а тим більше цивілізаціями, простежуються у всіх сферах життєдіяльності. У політиці й економіці – це певні традиції, специфіка політичної діяльності та ведення бізнесу, особливості ухвалення рішень та побудова стійкої (або ж навпаки – гнучкої) системи пріоритетів і цінностей тощо. Онтологічні проблеми у процесі глобалізації й світоцілісності на рівні свідомості реалізуються у формі глобальної або планетарної свідомості.

Сучасний світ характеризується стрімкими глобальними змінами, появою універсального простору електронних комунікацій, інтенсивним зростанням інформації, знань, інтелектуальних технологій. Як наслідок об'єктивною і досить небезпечною тенденцією є масове руйнування ментально закладених традиційних цінностей та зразків поведінкових реакцій, особливостей світовідчуття, світосприйняття та світоперетворення у всіх без винятку сферах життєдіяльності. Під наростаючим пресингом нового глобального контексту традиційний соціально-культурний простір розмивається, стає невимірним, непізнаним. Усе більш хисткими стають джерела визначення національної самобутності [4, с. 153–155].

У культурній сфері яскраво відображена відмінність між народами у питанні як основних (базових) культурних принципів та канонів, так і в системі світосприйняття, світорозуміння та світоперетворення. Елементи чужорідної культури або розпадаються, або трансформуються в умовах потрапляння та вимушеного чи цілеспрямованого функціонування в природньому традиційному суспільному середовищі базової культури. Це відбувається через несумісність, антагоністичний характер певних цінностей, несприйняття у зв'язку з нерозумінням чи негативним ставленням, а також завдяки, на перший погляд, непомітним, навіть підсвідомим механізмам впливу. Вважаємо, що у цьому контексті йдеться про зіставлення різних

ментальностей, їх системних установок, пошук точок та площин дотику й взаємодії, а також виокремлення відмінних якостей та цінностей. Відтак ментальний візерунок дозволяє встановити розрізнення як між великими соціальними спільнотами, так і між окремими індивідами [3, с. 47–48], захищає історично сформовані унікальність та неповторність від інвазії чужих елементів і структур.

Процеси уніфікації та стандартизації в усіх сферах стрімко набирають обертів, вони індиферентні до наукових дискусій щодо їх доцільності чи недоцільності та суспільної критики. Загальне розмиває одиничне, стандартне нівелює унікальне. Глобалізаційна реальність така, що вона розмиває / нівелює ментальність, насамперед етнічну. Постає питання: «Чи можна розглядати протидію глобальності і ментальності як природну й цілком прийнятну відповідно до одного з основних філософських законів «єдності та боротьби протилежностей», як уявлення про споконвічну суперечливість всього сушого»? Філософська рефлексія виявляє принципово важливу особливість – глобальність і ментальність не є антагоністами, бо це явища різних порядків. Однак таке протистояння несе в собі небезпеку нівелювання і навіть знищення етнічної ментальності, тобто реалізацією іншого фундаментального філософського закону – «переходу кількісних змін в якісні».

У цьому контексті актуалізуються питання можливості та прийнятності наднаціональної ідентифікації, адже навіть якщо особа є висококваліфікованим працівником, вільно спілкується мовою глобальної комунікації – англійською, та має фінансову можливість комфортно облаштуватися у будь-якій країні світу, вона на рівні свідомості може декларувати мінімальне відчуття належності до певного народу, але, на підсвідомому рівні, незалежно від бажання, має набір особливих, характерних для певного народу рис, несе в собі певні культурні коди: систему цінностей, переконань та уподобань, особливості реакцій та моделі поведінки – ментальні особливості.

Кожна країна, будучи складовою глобальної цілісності, має, з одного боку, бути відкритою до змін та інновацій, процесів модернізації, а з другого – дбати про збереження свого унікального неповторного образу, зберігати етнічну ідентичність, що, у свою чергу, забезпечить подальше існування та розвиток різних народів – кожен з яких є автентичним та унікальним.

Значно менше деструктивних наслідків від таких негативних виявів глобалізації як уніфікація, стандартизація тощо мають держави, котрі здійснюють політику збереження власної автентичності й ментальності, національного обличчя, а отже, унікальних екзистенційних засад свого народу. Серед країн, що швидко та активно розвиваються, зміцнюють свої позиції

на міжнародній арені й одночасно значну увагу приділяють збереженню своїх традицій, етнічної ідентичності, враховують ментальні особливості, одним з найяскравіших прикладів є Польща. Для України ж у цьому контексті додається ще одне надважливе завдання: подолання духовної відчуженості громадян від своєї держави, відродження базових цінностей українства та формування спільної ідентичності громадян [5, с. 171].

Для реалізації зазначених завдань українцям бракує сформованих історично державницьких традицій, витвореної століттями консолідуючої національної ідеї. Сучасні процеси у царині української національної тожсамості в силу своєї незавершеності ще не набули адекватних форм. Має з'явитися нова державна й національна свідомість, разом із економічною та політичною трансформацією повинна відбутися й ментальна трансформація. Європейська ідентичність має радше «інклюзивний характер», оскільки легко поєднується з національними, етнічними та іншими соціальними ідентичностями. Звісно, принципово нова ситуація у суспільстві потребує адекватних змін і в системі гуманітарної політики держави.

Повернення українців до власної історії неминує має пролягти через усвідомлення Свого на протигагу Чужому, зокрема і в площині національної ментальності. Майбутнє української держави, її зміцнення і подальший стратегічний розвиток неможливі без сформованої, розвинутої і стійкої національної і громадянської ідентичності самих громадян. Саме постколоніальний підхід має побудувати нову систему координат для розуміння української державності, культури, ментальності та ідентичності, делегітимізувати російськоцентричний наратив про Україну, її історію та культуру, а також сприяти консолідації знання європейських аспектів її інтелектуальної та культурної спадщини, ментальності українців [4]. Потужним стимулом для самоідентифікації української нації стала широкомасштабна війна Росії проти України. Переважна більшість українців консолідувалася навколо спільного і досить зрозумілого ядра національних цінностей, соціальних і політичних установок, цивілізаційних і геополітичних переваг.

Оскільки сучасний глобалізований світ все більшою мірою мінімілізує бюрократичні та матеріальні перепони для швидкого переміщення людей, товарів, капіталів та ідей, то зростаюча мобільність населення має своїм наслідком масштабне взаємовідкриття нових культур та систем цінностей, інтеракцію різних цивілізацій, толерування відмінностей, розширення світогляду. Усе більшого розвитку набуває ідея світового громадянства. Відтак, по-новому зазвучала ідея космополітизму (з грецької «людина світу»), що зародилася у Стародавній Греції. Як світове масове явище космополітизм,

будучи протилежністю фундаменталізму та консерватизму, став можливим завдяки процесам глобалізації: економічному розвитку, популяризації демократичних та ліберальних ідей, світоглядній еволюції та змінам масштабності рівня мислення: від вузького локального до широкого глобального та ін. [6].

Поняття космополітизму передбачає, що особа/група осіб є «громадянами світу», тобто виходять за усталені межі та національні кордони, мають почуття приналежності до усього багатогранного та універсального світу, незалежно від місця свого проживання. І якщо прив'язка до рідної місцевості викликає різної глибини емоції та почуття спорідненості й приналежності, розуміння унікальності та особливості рідного міста й країни, то з позиції космополітизму світ сприймається як єдине ціле (дім – уся планета). Хоч у переважній більшості випадків почуватися комфортно та затишно у будь-якому куточку світу видається можливим за умов належного рівня достатку й освіченості, толерантності до інакшості інших культур, почуття взаєморозуміння та лояльності. Важливо зазначити, що космополітизм може бути як свідомим вибором, так і захисною реакцією від національної дискримінації.

У сучасному глобалізованому світі все більше людей (переважно молодого віку) відмовляються від придбання та облаштування житла у будь-якій країні і, натомість, вважають своєю домівкою планету Землю, працюють – подорожують – проживають самостійно чи з родинами у різних куточках світу.

Останнім часом у науковий обіг введено термін глобальний (глобалістський) менталітет, який виникає у результаті інтеграції культур і ментальних рис різних народів та цивілізацій й розглядається як умова подолання існуючих та недопущення нових міжцивілізаційних конфліктів. Дослідники стверджують, що зароджується новий тип менталітету з інтернаціональним характером. Його носіями є прогресивні люди різних національностей та країн, а якісний зміст становлять конструктивні оптимальні для прогресу елементи національних та регіональних менталітетів. Ядром такого менталітету, на думку науковців, є відчуття глобальності, вселюдської ідентичності, а серед основних його складових – нетерпимість до насилля, любов до справедливості, турботливе ставлення до природи, дотримання норм раціонального виробництва та споживання матеріальних благ тощо.

Питання про те, чи є можливим у найближчому майбутньому глобальне суспільство з транснаціональною ідентичністю та спільною ментальністю відкриває широке поле для дискусій. Воно відкрите та органічно пов'язане з вирішенням низки глобальних проблем, котрі не лише становлять небез-

пеку для нормальної суспільної життєдіяльності, а й можуть призвести до самознищення людства.

Отже, субстанційним фундаментом та основою життєдіяльності кожного суспільства є історично сформована система цінностей, парадигма смислів та сенсів, ментальні особливості світовідчуття та світоперетворення, релігійні переконання. Усі ці чинники разом творять певний онтологічний каркас, впливають на екзистенційну сферу кожного народу, формують світогляд окремого громадянина, соціальних груп, а в сукупності є складовою соціокультурного феномену глобальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Петрушенко В. Л. Тлумачний словник основних філософських термінів. Львів. Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. 264 с.
2. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України: Монографія. Видання 2-е. Київ: Кондор, 2008. 738 с.
3. Гордійчук О. Термінологічна проблематика поняття ментальності у соціально-філософському дискурсі. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2019. Вип. 2(86). С. 39–50.
4. Козловець, М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с
5. Воропаєва Т. Базові цінності громадян України в умовах глобальних викликів. *Людина і соціум в умовах глобальної кризи: погляд крізь призму суспільствознавства та богослов'я*. Київ: Національна академія управління, 2010. С. 171–174.
6. Саракун Л. Космополітизм як світоглядний *modus vivendi* планетарного соціуму: монографія. Київ: Видавець ПП Лисенко М. М., 2021. 256 с.